Sociology of Culture and Art Volume 8. Issue 3. Autumn 2026. P, 30 to 41

Research Paper

An analysis of the para-texts in Iranian architecture (Case study: Tabriz Kabood Mosque)

Bahareh Barati[1]*, Afsaneh Ghani[2]
1. Assistant Professor, Department of Art, Masoumeh University, Qom, Iran
2. Associate Professor, Department of Art, Faculty of Arts and Humanities, Shahrekord University, Iran.

https://doi.org/10.22034/scart.2025.139993.1398

Received: March 23, 2024
Accepted: July 13, 2025
Available online: September 23, 2026

Keywords: Intertextuality, paratext, Islamic architecture, seuils, Genette

Abstract

As the speed of interdisciplinary knowledge transfer increased in the second half of the 20th century, common concepts and tools increased. Architects' acceptance of developments in other disciplines such as linguistic theory, critical literature, philosophy, and psychoanalysis led to the expansion of critical tools adapted from those disciplines to be used in architecture. Among these elements are paratexts. A paratext serves as an entryway to the text. The French critic and semiotician Gérard Genette introduced the concept of paratextuality as one of the five categories of transtextuality within the structuralist framework. This article seeks to descriptively and analytically address the question: Are paratexts present in architectural works as well, and if so, what are the key paratexts in the architecture of the Blue Mosque of Tabriz? The information gathering is documentary in nature, and this study aims to open new avenues for analysis by outlining the theoretical underpinnings of paratextuality from Genette's viewpoint. The findings suggest that artistic texts, akin to literary texts, are enveloped by paratexts that play a pivotal role in the comprehension of the text. The building's title and the entrance portal, as external paratexts, along with inscriptions the most significant internal paratexts are instrumental in imparting meaning. Paratexts are integral to the main text, and their examination is inextricable from the main text's corpus. The paratexts identified at the time of the building's construction are manifestations of extratextual factors, such as the cultural and political milieu of society. Moreover, an examination of the elements identified as paratexts in architecture reveals that, in Islamic architecture, paratexts serve to precisely delineate the Blue Mosque of Tabriz, fostering a harmonious interplay between paratext and text. Paratexts comprising the building's title, entrance portal, and inscriptions transcend a mere supplementary role; they not only embellish the structure but also convey messages that align with the building's purpose and narrative. It can thus be asserted that paratexts, devoid of text, are bereft of an independent identity.

Barati, B & Ghani, A. (2023). An analysis of the paratextes in Iranian architecture (Case study: Tabriz Kabood Mosque). *Sociology of Culture and Art*, 8(3),30 -41.

Corresponding author: Bahareh Barati
Address: Art Department of Hazrate Masoumeh University - Qom
Email: b.Barati@hmu.ac.ir

An analysis of the para-texts in Iranian architecture (Case study: Tabriz Kabood Mosque)

Extended Abstract

1- Introduction

Tabriz's Kaboud Mosque is one of the historical monuments of Iran belonging to the reign of Abul Mozafarjahanshah from the Turkoman dynasty of Qaraqoyunluh. According to the inscription on the front of the building, this building was completed in the year 870 AH under the efforts and supervision of Khatoon (Jahanshah's wife). Considering the new wave of criticism, and the importance of discourses and non-textual elements and the emergence of new approaches and methods in text reading, it seems that the study of artistic masterpieces relying on new approaches and theories can also be effective in text reading. The findings of the research show that in an artistic text, the interpretation of meaning takes place through connected or separated elements. In this way, factors outside the text and inside the text as paratexts clarify the correct reading, understanding the text and understanding why certain elements are used in the text. In fact, paratexts are secondary texts whose task is to help the correct reading of the text.

2- Methods

The method adopted at the level of data collection is the method of historical reference and based on the field investigations of the work itself. Analyzing the data with a look at the thoughts of Gérard Genet, one of the prominent researchers in the field of literature and criticism in the second half of the 20th century, regarding transtextuality. According to Genet, the text is always accompanied by components that cover the text, help to understand it better, and fill the border between the outside world and the inside of the text. Works of art, like literary texts, are connected with other texts as a dynamic text, and sometimes it is necessary to refer to another text in order to read one text. Therefore, in this research, an attempt has been made to provide a new possibility for the analysis of these works by describing the theoretical background of paratextuality from Gerard Genet's point of view, and presenting a sample of applied and visual arts.

3- Findings

Regarding the external paratexts, the use of Quranic verses in the shape of the building has the role of consecration and introduction of the building as an Islamic architecture, in fact, the presence of Quranic inscriptions on the head in mosques creates the presence of the heart and prepares the believer to enter the main courtyard of the mosque and its exit have a special role. A door is a passage to enter from one world to another. Just as a believer, in order to enter the prayer, necessarily prepares its preparations, which include purified clothes and body, ablution, and standing in the proper direction (qibla); Entering God's house also has requirements, including the presence of the heart and mental and heart preparation. One of the most important interpretations of the multiplicity of the use of surahs that begin with broken letters is the connection of the founders of this mosque with the Harufiyah sect, which became popular in the Timurid era as a Sufi-Shia movement. The importance of using cut letters confirms and emphasizes the connection of the founders of the work with the alphabet sect. From this point of view, paying attention to the inscription removes the veil of hidden secrets, through which it is possible to completely reject the absurd assumptions such as the rejection of the mosque by the Shiites.

4- Discussion & Conclusion

According to the conducted research, paratexts are not only the gateway to the text, they are also effective factors in the correct reading of the text and sometimes attract the audience. In examining the relationships of a text and the networks from which the text receives its meaning, paratexts are elements that guide the readers. With a text-centered approach, Gérard Genet has discussed the importance of reading and understanding the text through paratexts and always emphasizes that the importance of paratexts is due to the existence of the text. He does not give an independent identity to the paratext and recognizes their existence only when there is a text. Paratexts have the task of helping to convey the meaning of the text to the audience. From this point of view, it can be claimed that the role of inscriptions in works of Islamic art, and for example in architecture, which is the subject of this research, can act as a paratext and convey important information about the original text to the audience. to give in fact, the audience of these inscriptions should always keep in mind that this inscription was written on an architectural work in a specific location and time (not, for example, on a clay vessel) and the meaning it intends to convey. Undoubtedly, it is related to the location, type of work and social history of the work (text). From this point of view, in the architecture of Piramtan Blue Mosque, the curtain is removed from the color characteristic of the tiles, and the inscriptions installed in the main entrance and the outer space play the role of introduction and threshold to the main text, the inner inscriptions, the secrets of beliefs and the founders

Barati, B & Ghani, A. (2023). An analysis of the paratextes in Iranian architecture (Case study: Tabriz Kabood Mosque). *Sociology of Culture and Art*, 8(3),30 -41.

and creators of the Sufi religion reveal the followers of the Shiite sect of Harufiyah in an era when the predominant tendency was Sunnism.

5- Funding
No funding has benn received for conducting this research.

6- Authors' Contributions
Design and ideation: Bahareh Barati; Methodology and data analysis: Bahareh Barati and Afsaneh Ghani; Supervision and final writing: Afsaneh Ghani and Bahareh Barati.

7- Conflict of Interests
Authors declared no conflict of interest.

فصلنامه علمی جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر
دوره هشتم، شماره سوم، پاییز ۱۴۰۵، صفحات ۳۰-۴۱

مقاله پژوهشی

واکاوی پیرامتن‌ها در معماری ایرانی (مورد مطالعه: مسجد کبود تبریز)

بهاره براتی*، افسانه قانی[۲]
۱. استادیار، گروه هنر، دانشگاه حضرت معصومه(س)، قم، ایران.
۲. دانشیار، گروه فرش، دانشکده هنر، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران.

https://doi.org/10.22034/scart.2025.139993.1398

تاریخ دریافت: ٤ فروردین ١٤٠٣
تاریخ پذیرش: ٢٢ تیر ١٤٠٤
انتشار آنلاین: ١ مهر ١٤٠٥

چکیده

با افزایش سرعت انتقال دانش بین‌رشته‌ای در نیمه دوم قرن بیستم، مفاهیم و ابزارهای مشترک افزایش یافت. استقبال معماران از تحولات سایر رشته‌ها مانند نظریه زبان‌شناسی، ادبیات نقد، فلسفه و روانکاوی باعث گسترش ابزارهای انتقادی اقتباس‌شده از آن رشته‌ها شد تا در معماری به کار گرفته شوند. پیرامتنیت یکی از انواع این نظریه‌ها محسوب می‌شود که آستانه ورود به متن است. ژرار ژنت، منتقد و نشانه‌شناس فرانسوی، پیرامتنیت را به عنوان یکی از انواع پنجگانه ترامتن و در چارچوب پارادایم ساختارگرایی مطرح کرد. بدین منظور این مقاله سعی دارد به روش توصیفی و تحلیلی، به این پرسش پاسخ دهد که آیا پیرامتن‌ها را می‌توان در آثار معماری نیز جستجو کرد و اساساً مهم‌ترین پیرامتن‌ها در معماری مسجد کبود تبریز کدام هستند؟ گردآوری اطلاعات به شیوهٔ اسنادی است و تلاش شده تا با شرح بستر نظری پیرامتنیت از دیدگاه ژرار ژنت، امکان جدیدی در جهت تحلیل این موضوع فراهم شود. نتایج پژوهش حاکی از آن است که متون هنری نیز همچون متون ادبی توسط متون دیگر احاطه شده‌اند که در فهم متن مؤثر هستند. عنوان بنا، سردرب ورودی به عنوان پیرامتن‌های بیرونی و کتیبه‌ها از مهم‌ترین پیرامتن‌های درونی در جهت انتقال معنا محسوب می‌شوند، پیرامتن جزء متن اصلی بوده و مطالعه آن بدون توجه به پیکرهٔ متن اصلی امکان‌پذیر نیست. پیرامتن‌های ذکرشده در زمان ساخت بنا، برساخت‌هایی از عوامل فرامتنی نظیر بافت فرهنگی و سیاسی جامعه، هستند؛ همچنین با مطالعه عوامل که به عنوان پیرامتن در معماری مطرح می‌شوند، می‌توان دریافت که در معماری ایرانی- اسلامی کارکرد پیرامتن‌ها کاملاً توصیف دقیقی از مسجد کبود تبریز هستند و رابطه ارگانیک زیبایی بین پیرامتن و متن وجود دارد. به عبارت دیگر پیرامتن‌ها (عنوان بنا، سردرب ورودی و کتیبه‌ها) نقش الحاقی به بنا نداشته و علاوه بر آرایش بنا، حامل پیام‌هایی منطبق با کارکرد و معرفی بنا هستند تا جایی که می‌توان گفت پیرامتن‌ها بدون متن، فاقد هویت مستقل هستند.

واژه‌های کلیدی:
بینامتنیت، پیرامتن، معماری اسلامی، آستانه، متن، ژنت

استناد: براتی، بهاره؛ قانی، افسانه (۱۴۰۲). واکاوی پیرامتن‌ها در معماری ایرانی (مورد مطالعه: مسجد کبود تبریز). *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۸(۳)، ۳۰-۴۱.

* **نویسنده مسئول:** بهاره براتی
نشانی: دانشگاه حضرت معصومه (س)، قم
پست الکترونیکی: Bhbarati@gmail.com

۱- مقدمه و بیان مسئله

یک متن، خواه یک تک‌نگاره، یک کتاب، یک بنای تاریخی یا ... باشد، هرگز یک بدنه مستقل نیست. بلکه ذاتاً سعی می‌کند برای معرفی خود به منابع بیرونی دست یابد و خود را در بدنه بزرگتر یا به طورکلی فرهنگی قرار دهد. همان‌طور که ژنت در خصوص حدس زدن متن یک کتاب از روی مشاهده جلد آن توضیح می‌دهد، متن‌ها «آن ابزارها و قراردادهای مرزی، هم در داخل و هم در خارج از کتاب» هستند که تعاملات بین کتاب، نویسنده، ناشر و خواننده را میانجی می‌کنند. آنها شامل عناوین، ارجاعات و انتقادات هستند. اگر متن یک رسانه باشد، می‌توان مثلا جلد کتاب را به عنوان یک پلت فرم رسانه‌ای خاص یا پشتیبان مادی، با ظرفیت‌ها و محدودیت‌های بیانی خاص خود، ویژگی‌های فیزیکی و فنی، مفاهیم ارزش، و تاریخچه استفاده، درک کرد که همه اینها ممکن است به اصطلاح از طریق روش‌های تحلیلی کاوش شود. به باور ژنت، پیرامتن‌ها، تولیدات تصویری و زبانی هستند که متن اصلی را دربرگرفته و همواره متن مرکزی در کنار این عناصر به مخاطبان عرضه می‌شود. پیرامتن‌ها در هر دوره‌ای متغیر و وابسته به شرایط زمانی تولید متن متغیر هستند. در یک اثر معماری، نیز همچون کتاب، عناصر پارامتنی به ابزار مفهومی مهمی برای کمک به بازنمایی و معرفی بهتر اثر عمل می کنند. در اثرهای غیر کلامی نیز پیرامتن ممکن است از همنشینی دو نظام زبانی و نظام بصری که ریشه در پیش‌متن‌های فرهنگی و ایدئولوژیک جامعه و گفتمان‌های سبکی رایج در محیط هنری دارد، ساخت‌یافته باشد. نوشتار پیشرو بر آن است تا با استفاده از روش پیرامتنیت ژنت، به بررسی این عناصر در یک اثر غیر متنی بپردازد و نشان دهد پیرامتن‌ها تنها منحصر به کتاب نمی‌شوند و در برخی آثار غیرمتنی که ساختار مشخص و قانونمندی دارند، سازندگان اثر گاه بدون اینکه خود آگاه باشند، به خوبی از عناصر پیرامتن جهت معرفی اثر استفاده کرده‌اند. سردربهای بزرگ، کتیبه های پر رمز و راز عناصر بصری که نه تنها به شدت به معماری وابسته اند؛ بلکه از رنگ‌های فرهنگ ایران در زمان ترکمانان حکایت می‌کند. آنچه این شاهکار معماری ایران را مناسب این نوع پژوهش کرد توجه به اصول فرهنگی زمان خویش است. در این رابطه مسجدکبود تبریز از آثار تاریخی ایران متعلق به دورهٔ حکمرانی ابوالمظفرجهانشاه از دودمان ترکمانان قراقویونلوها است. این بنا بر اساس کتیبهٔ موجود در سردر بنا در سال ۸۷۰هجری قمری به کوشش و نظارت جانبیگ خاتون (زن جهانشاه) پایان پذیرفت. خصوصیات منحصر به فرد این مسجد موجب شده است تا محققان و پژوهشگران به مطالعه و بررسی آن از زوایای مختلف بپردازند. با توجه به موج جدید نقد، اهمیت جایگاه گفتمان‌ها، عناصر غیر متن، ظهور و بروز رویکردها و روش‌های جدید در خوانش متن، به نظر می‌رسد مطالعهٔ شاهکارهای هنری با اتکاء به رویکردها و نظریه‌های جدید نیز می‌تواند در خوانش متن مؤثر باشند. یکی از این رویکردها نظریه پیرا متنیت ژرار ژنت است که نشان می‌دهد پیرامتن‌ها آستانه ورود به متن هستند. در یک متن هنری انتقال معنا از طریق عناصر به هم پیوسته یا جدا از هم صورت می‌گیرد. در این مسیر عوامل بیرون متن و درون‌متن به عنوان پیرامتن‌ها، خوانش صحیح، فهم متن و درک چرایی به‌کارگیری عناصر خاص در متن را روشن می‌کنند. در حقیقت پیرامتن‌ها، متن‌های درجه دومی هستند که وظیفه‌شان کمک به خوانش صحیح متن است. با توجه به این نکته مقاله حاضر نیز در صدد پاسخگویی به این سؤال است که پیرامتن‌ها در معماری مسجد کبود تبریز کدام هستند؟

۲- پیشینهٔ پژوهش و ملاحظات نظری

۲-۱: پیشینهٔ تجربی

اخیراً نظریات متفکران ساختارگرا مانند دریدا (که خود دستی در معماری دارد) در تحلیل آثار معماری مورد توجه قرار گرفته است. تأثیر جامع و شگرف ژنت در تحلیل متون روایی، مطالعه‌ای ساختارگرایانه از روایت است. نظریه ژنت به بررسی آثار ادبی و نوشتاری، شعر، رمان، نمایشنامه، نقاشی و ... می‌پردازد؛ اما اینکه آیا می‌توان بین این نظریه و ساختار معماری ایرانی —اسلامی (مسجد کبود) نسبت و رابطه‌ای یافت؟

دیوید. ج. الورث (۲۰۱۸)، در مقاله‌ای با عنوان *هنر پیش متنیت*، ضمن توضیح پارامتنیت ژرار ژنت در مقدمه به این مقوله می‌پردازد که با نگاه کردن به جلد یک کتاب می‌توان محتوای آن را حدس زد. در واقع جلد کتاب به عنوان پیش‌متن مخاطب را برای درک بهتر متن آماده می‌سازد. او در ادامه با بررسی ارتباط تصویر و متن به تشخیص نوع ژانر رمان با توجه به تصاویر متن به عنوان پیش متن می‌پردازد. عمده‌ترین پژوهش‌ها در ارتباط با موضوع بینامتنیت در ایران، توسط بهمن نامورمطلق صورت گرفته است که نتایج آن در قالب دو کتاب *درآمدی بر بینامتنیت* (۱۳۹۰) و *بینامتنیت از ساختارگرایی تا پسامدرنیسم* (۱۳۹۵) و مقالات ایشان منتشر شده است. ایشان در مقاله‌ای با عنوان *ترامتنیت* که مطالعهٔ روابط یک متن با دیگر متن‌ها است به طور مبسوط به تعریف و توضیح نظریهٔ ترامتنیتِ ژرارژنت، پرداخته و در همین راستا تعریف پیرامتنیت و انواع آن را ارائه داده است. در اکثر پژوهش‌هایی که مسأله پیرامتنیت موضوع اصلی تحقیق است، حوزهٔ مطالعاتی، ادبیات است.

از مهم‌ترین پژوهش‌های دیگر انجام شده، کتاب *بینامتنیت* (۱۳۸۰) نوشتهٔ گراهام آلن است؛ که توسط پیام یزدانجو به زبانی روان ترجمه و در اختیار فارسی زبانان(نشر مرکز) قرار گرفته است. در این کتاب آلن تأثیرات بینامتنیت را بر دیگر عرصه‌های اندیشه به بحث گذاشته،

نگرش‌های سوسور، باختین، بارت، و کریستوا، به همراه ژنت، ریفاتر و بلوم را در قالب پساساختارگرایی، ساختارگرایی و پسامدرنیسم مورد نقد انتقادی قرار داده است.

فاطمه مرسلی توحیدی (۱۴۰۱)، در مقاله‌ای با عنوان مطالعه تطبیقی کارکرد پیرامتنی طرح جلد کتاب در دهه هفتاد هجری شمسی و باز طراحی کنونی آن به بررسی نقش پیرامتنی جلد کتاب پرداخته است. وی در این مقاله نتیجه می‌گیرد که در طول دو دهه، کارکرد پیرامتن‌ها از بستر توصیفی و روایی خارج شده و به سمت کارکرد دلالت نهان و اغواگری تغییر مسیر داده است تا جایی که می توان گفت پیرامتن خود به متنی مستقل بدل شده است. المیرا باقرزاده(۱۳۹۴)، نیز در پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد خود با عنوان بررسی طرفداران به عنوان تولید/مصرف کنندهٔ پیرامتن‌های رسانه و بازی کامپیوتری با انیمیشن و رابطهٔ میان رسانه‌ای به رابطهٔ تعاملی متن و پیرامتن‌ها در خصوص انیمیشن می‌پردازد. در این پژوهش تمرکز نویسنده بر اهمیت طرفداران به عنوان یک پیرامتن مورد نظر است. مطالعه پوئتیک پیرامتن آغازین در نمایشنامه: مطالعه موردی مرگ یزدگرد اثر بهرام بیضایی توسط فریده علوی و مریم ممتحن فخرانی (۱۳۹۴)، در مجله مطالعات زبان فرانسه به چاپ رسیده است. در این پژوهش ادبی نیز نویسندگان عناصر بیرون متنی آغازین در درام تاریخی مرگ یزدگرد، اثر بهرام بیضایی را مورد بررسی قرار داده و سه عنصر بیرون متنی«عنوان»، «پیش نگاشت» و «توضیحات صحنه» ای را مورد تحلیل قرار دادند. در این پژوهش، فرض بر این است که «پیش متن» فراتر از نقش ابتدایی معرفی‌گر اثر رفته وخود همچون چکیده تمام گوی اثر عمل خواهد کرد.

در خصوص مسجد کبود تبریز، می توان اطلاعات متنوعی را از منابع مکتوب به دست آورد. این مسجد از زوایای مختلف مورد مطالعه قرار گرفته است. منابعی که در هریک از آنها به طریقی خاص، درباره شگفتی‌های هنری و معماری این اثر اظهار نظر شده است؛ اما در نوشتار حاضر، فقط آن دسته از منابع مکتوب مورد توجه قرار گرفته‌اند که به طور واضح، درباره موضوع اصلی، یعنی شناخت تبار فرم و محتوای این اثر تاریخی بحث کرده‌اند. در خصوص جایگاه و تحلیل پیرامتنیت در هنر ایران، تحقیق مجزایی صورت نگرفته است. بدین جهت در مقاله حاضر برای نخستین بار جایگاه پیرامتنیت در معماری و به طور خاص مسجد کبود تبریز بررسی و مورد تحلیل قرار گرفته است.

۲-۲: ملاحظات نظری

در رویکردهای نقد ادبی معاصر که عموماً کلیت نظام‌مند اثر ادبی و هنری را مورد توجه قرار می‌دهند، عناصر پیرامتنی از عناصر مهم در فهم و دریافت خواننده از متن به شمار می‌روند. از دیدگاه بسیاری از نظریه‌پردازان رویکردهای تحلیلی همچون ساختارگرایی و فرمالیسم، بخشی از تحقّق معنای متن را، به عناصر پیرامتنی وابسته می‌دانند. از سوی دیگر، بازاندیشی‌های صورت گرفته در آموزه‌های هرمنوتیک نیز بر توجه به کلیت متن برای فهم و دریافت دلالت‌های آن تأکید بسیار می‌کنند. از این رو، بسیاری از نظریه پردازان نقد ادبی معاصر تلاش‌هایی را که برای فهم متن صورت می‌پذیرد، بدون توجه عمیق به عناصر درونی و بیرونی شکل‌گیری معنا در متن، ناکارآمد می‌دانند. گسترش روزافزون مطالعات ساختگرا و تثبیت مبانی نظری نقدهای تکوینی و نشانه شناختی، اهمیت و رونق مطالعات پیرامتنی را دوچندان کرده است. «پیرامتن چنانکه ژنت تشریح می‌کند دریافت یک متن از سوی خوانندگان را جهت دهی وکنترل می‌کند» (آلن،۱۳۸۵: ۱۵۱).

ژرار ژنت با بسط و نظام‌مند کردن مفاهیم برآمده از آراء نظریه پردازانی همچون ژولیا کریستوا و رولان بارت، برای تبیین هر نوع رابطه میان یک متن و متن‌های دیگر و یا واحدهای متنی دیگر را برگزیده و آن را به پنج مقوله تقسیم کرده است: اصطلاح ترامتنیت، فرامتنیت، سرمتنیت، بینامتنیت، پیرامتنیت و بیش‌متنیت از این میان، پیرامتنیت برخلاف مقوله‌های دیگر که به طور کلی به رابطهٔ یک متن و متن‌های مرتبط با آن می‌پردازند، عموماً به رابطهٔ یک متن و پیرامتن‌های پیوسته و یا گسسته خود آن متن می پردازد (نامورمطلق،۱۳۹۱: ۱۴۰). در واقع پیرامتنیت به بررسی هم‌پیوندی اجزای غیرمتنی که به هر روی با متن اصلی ارتباطی ارگانیک و مکمل دارند، می‌پردازد.

ژنت پیرامتن‌ها را دست آویزهایی می‌داند که نمی‌توان آنها را به صراحت و با اتقان بخشی از متن اصلی تلقی کرد، اما به هر روی دربرگیرنده، تداوم بخش و تکمیل کننده متن کانونی‌اند (ژنت، ۱۹۸۷: ۸). در بررسی مناسبات یک متن و شبکه‌هایی که متن معنای خود را از آنها دریافت می‌کند، عناصری وجود دارد که در«آستانهٔ متن قرار دارند و دریافت یک متن از سوی خوانندگان را جهت‌دهی و کنترل می‌کند» (آلن، ۲۰۰۰: ۱۰۳). پیرامتن‌ها دارای انواع و گونه‌های بسیاری هستند چنانکه عنوان، عنوان فرعی، پیشکش‌نامه، پی‌نوشت، طرح روی جلد، مقدمه، مصاحبه، تبلیغات را در بر می‌گیرند. ژنت این مجموعه پیرامتن‌ها را به دودستهٔ کلی درون متن و برون متن تقسیم می‌کند« پیرامتنیت ترکیب درون متن و برون متن است و چنان که مؤلف کتاب آستانه‌ها می‌نویسد: «پیرامتنیت = درون متنیت + برون متنیت» (نامور مطلق،۱۳۸۶). «پیرامتن چیزی است که یک متن را قادر می‌سازد تا به کتاب تبدیل شود و به خوانندگانش و به‌طور کلی‌تر، به عموم عرضه شود. ژنت در انجام این کار به اهمیت عناصر فرامتنی در تبدیل متن به کتاب و این واقعیت اشاره می‌کند که یک متن لزوماً همان کتاب نیست، حتی اگر متون اغلب در قالب کتاب ظاهر شوند. بنابراین، پیرامتن، متنی است که به متنی دیگر (اثر اصلی) مربوط می شود (یا واسطه) به گونه‌ای که درک و خوانش آن راکامل تر می کند» (ژنت، ۱۹۹۷: ۲).

۳-روش پژوهش

ژرار ژنت با مطرح کردن مقولهٔ پیرامتنیت، مرزهای تحلیل و مطالعهٔ متن را براساس غیر متن به سوی نشانه‌شناسی برد، تا لایه‌های معنایی در خوانش متن مؤثر افتند. از این رو خوانش متن بر اساس غیر متن در پیرامتنیت با توجه به نشانه های تصویری و زبانی صورت می‌گیرد. در پژوهش حاضر با روش توصیفی و تحلیلی سعی شده است به این نشانه ها توجه شود. در این روند، با بهره‌گیری از منابع و مطالعات کتابخانه‌ای، اطلاعات مورد نیاز جمع‌آوری شده و با تجزیه و تحلیل آنها، اهداف تحقیق دنبال شده است. پیکره مطالعاتی مسجد کبود تبریز به عنوان یکی از بناهای پر رمز و راز انتخاب شده است. به نظر می‌رسد کارکرد پیرامتن‌ها در این بنا از حالت توصیفی و روایی صرف خارج شده و به سمت کارکرد دلالت نهان، تغییر مسیر داده است.

ژنت، آستانه‌های پیرامتن را به دو گروه درون متن و برون متن تقسیم می‌کند: این آستانه شامل یک درون متن است که عناصری چون عناوین اصلی، عناوین فصل‌ها، درآمدها، پی‌نوشتها را در بر می‌گیرد؛ و نیز یک برون متن که عناصر بیرون از متن مورد نظر نظیر مصاحبه‌ها، آگهی تبلیغاتی، نقد و نظرات منتقدان و جوابیه‌های آنان و دیگر موضوعات مربوط به مؤلف و یا مدون کننده اثر را در بر می‌گیرد(آلن، ۱۳۸۵: ۱۵۰)؛ همچنین ژنت معتقد است در تحلیل یک پیرامتن باید چندین شاخص بررسی را در نظر داشت: مکان اثر، زمان ظهور و افول، وجه وجودی کلامی و غیر کلامی و ویژگی‌های وضعیت ارتباطی فرستنده و گیرنده از چه شخصی به چه شخصی، و در نهایت هدف از خلق متن (ژنت، ۱۹۹۷: ۴). از دیگر تقسیماتی که ژنت برای پیرامتن ارائه می‌دهد، تقسیمات کارکردی آن است. ژنت چهار کارکرد برای پیرامتنیت ارائه می‌دهد و هر چهار کارکرد را مؤثر در دریافت خوانندگان می‌داند. کارکرد هویت‌بخشی،کارکرد توصیفی (سبک و محتوا)، دلالت‌های ضمنی و اغواگری (پلات، ۲۰۱۳: ۲). پیرامتن‌های درونی به نوبهٔ خود به سه دسته قابل تقسیم هستند: ناشری، مؤلفی و شخص دیگر. این تقسیم‌بندی براساس مرجع خلق و کنشگران پیرامتن‌ها صورت پذیرفته است. در نوع ناشری آن جایگاه نشر و تهیه در حوزهٔ پیرامتن‌ها مورد بررسی توجه قرار می‌گیرد. زیرا در بسیاری از هنرها ناشر یا تهیه کننده، نقش سرمایه‌گذار و سفارش‌دهنده را پیدا می‌کند که بر همین اساس نظرات و سلیقه‌های خود را نیز اعمال می‌کند. در حوزهٔ کتاب، ناشر در خصوص برخی عناصر نقش اصلی را دارد که در قیمت و اندازه نقش اساسی و در طرح روی جلد و ارتباط مجموعه‌ای و عنوان اثر نقش مهمی را ایفا می‌کند(همان: ۹۰). در نوع مؤلفی پیرامتن‌هایی که توسط خود مؤلف ایجاد می‌شوند مورد نظر است؛ گرچه نقش اصلی مؤلف بیشتر مرتبط به متن اصلی است، با این حال برخی از پیرامتن‌ها نیز به طور انحصاری یا غیرانحصاری توسط مؤلف انجام می‌پذیرد. مؤلف در مقدمهٔ مؤلف، درپیشکش‌نامه، عنوان و پی‌نوشت‌ها، نقش اصلی را دارد و در مورد طرح روی جلد نیز در نهایت این مؤلف است که طرح نهایی را انتخاب و یا ایدهٔ خاصی را پیشنهاد می‌دهد. این عناصر تا حد زیادی نیز به مسائلی همچون فعالیت‌های در حیات مؤلف بستگی دارد؛ چنانکه گاهی با مرگ یا با برخی قراردادها و تعهدات نقش و حقوق مؤلف بسیار کم می‌شود.

و در نوع سوم بسیاری از مواقع پیرامتن پردازان کسانی غیر از مؤلف و ناشر هستند. به طور مثال در بیشتر آثار پیشگفتاری از شخص دیگری به غیر از مؤلف یا ناشر دیده می‌شود و گاهی این پیشگفتارها چنان مهم هستند که در طرح روی جلد نیز نام آن شخص آورده می‌شود؛ اما فقط در پیشگفتار نیست که حضور شخص دیگر را می‌توان مشاهده کرد گاهی حتی در عنوان‌گزینی اثر در طراحی و عناصر دیگر نیز این شخص می‌تواند نقش اساسی به عهده بگیرد(همان:۹۱).

نوع دوم پیرامتن‌ها، پیرامتن‌های بیرونی یا برون متن هستند، که به صورت منفصل با متن در ارتباط هستند. عناصر بیرون از متن مورد نظر، نظیر مصاحبه‌ها، آگهی‌های تبلیغاتی، نقد و نظرهای منتقدان و جوابیه‌های خطاب به آنان، نامه‌های خصوصی و دیگر موضوعات مربوط به مؤلف یا تدوینگر اثر را دربرمی‌گیرد. معمولاً متون با توصیفاتی خود- زندگی نامه نگارانه همراه هستند و اغلب در تذکره‌ها و شرح حال نگاری‌ها دربارهٔ مؤلفان متون تاریخی و حواشی زندگی‌شان مطالبی به میان آمده است. از این رهگذر، بازیافتن برون متن‌ها هم به اندازهٔ جستجوی درون متن‌ها شدنی و میسر می‌نماید، و از سوی دیگر به مطالعات این چنینی بُعدی تاریخ‌مندتر می‌بخشد. برای ورود به بحث برون‌متن‌ها، شایسته است به یکی از مهم‌ترین تأثیرات راهنمایی‌کنندهٔ پیرامتنیت اشاره کنیم، یعنی پرسش‌های سادهٔ نهفته در گسترهٔ پیرامتنیت«که همگی معطوف به نحوهٔ موجودیت متن‌اند: این متن چه زمانی انتشار یافته؟ توسط چه کسی؟ به چه منظوری؟ این گونه عناصر پیرامتنی به ایجاد اهداف متن کمک می‌کنند». بر این اساس، مطالعهٔ هر متنی با واکاوی آنچه متن آبستن آن است، یعنی درون‌متن‌ها و بازتاب‌های برون متنی نویسنده و متنیت وی در فضای تاریخی هم زمان و پس از حیات نویسنده، همراه خواهد بود؛ پیرامتن حاصل جمع درون متن و برون متن است. دربارهٔ هرمتن بازآمده از تاریخ می‌توان بحث درون متن‌ها و برون متن‌ها را مطرح کرد؛ پس به طورکلی پیرامتن شامل مواردی است که مشخصاً متعلق به یک متن نیست؛ اما در ارائه متن از راه شکل دادنش در قالب یک متن(همچون کتاب) سهیم است (ژنت و مسینتاش، ۱۹۸۸: ۶۳).

٤- تحلیل یافته‌ها

بررسی پیرامتن‌ها در مسجد کبود تبریز (مسجد آبی، گوی مسجد، عمارت مظفریه یا مسجد جهانشاه)

آنچه ژرار ژنت در خصوص پیرامتن‌ها ارائه داد، بیشتر در حوزهٔ متن ادبی است؛ اما مسأله این است که جایگاه پیرامتن‌ها در متون هنری همچون هنرهای تجسمی و بصری چگونه است؟ با استناد به آنچه ژنت در خصوص پیرامتن درونی می‌گوید این دسته از پیرامتن‌ها، متونی هستند که به طور مستقیم و بی‌واسطه با متن اصلی و کانونی مرتبط و به آن پیوسته بوده و به نحوی متن اصلی را در بر گرفته‌اند و حاوی اطلاع ارزشمندی در خصوص اثر می‌باشند. از این دیدگاه در هنرهای بصری و تجسمی، نقوش اضافه شده به فرم اصلی می‌توانند حکم پیرامتن را داشته باشند چرا که از نظر ماهوی با خود اثر تفاوت دارد؛ اما در بسیاری موارد حاوی اطلاعات غنی دربارهٔ اثر می‌باشد. عناصر تزئینی، متن نوشتاری و کتیبه‌ها مهم‌ترین این پیرامتن‌ها در هنرهای بصری هستند که بی‌واسطه اطلاعات شگرفی در خصوص اثر ارائه می‌دهند. جهت روشن شدن این موضوع در ادامه معادل‌های پیرامتن‌ها در نمونهٔ منتخب در این نوشتار یعنی مسجد کبود تبریز آمده است.

تصویر شماره ۱- نمایی از مسجد کبود تبریز. مآخذ: Https://www.safaraneh.com/fa/blog

- نام اثر (عنوان)

اولین و مهم‌ترین شکل‌دهنده به متن، نام اثر است. در خصوص ادبیات دربارهٔ اهمیت نام اثر آمده که نام اثر با دلالت مستقیم یا نمادین به موضوع اثر اولین عاملی است که خواننده را در شکل‌دهی به معنای متن و حصول رویکردی خاص به آن هدایت می‌کند (مک‌آلن، ۱۹۹۷: ۲۷۵). نام اثر یا توسط خود مؤلف انتخاب می‌شود و یا منتقدین، ناشر و...؛ اما همیشه عنوان اثر حاوی اطلاعات بسیاری است. در گذشته مؤلفین بیشتر از سر تواضع، نامی برای اثر خود انتخاب نمی‌کردند؛ اما با گسترش فلسفهٔ اومانیسم، بشرگرایی و تفکرات دکارتی که فردگرایی به صورت جدی مطرح شد، عنوان به عنوان یک آیتمی که نظر و باور مؤلف را مطرح می‌کند، مورد توجه قرار گرفت. با این اوصاف در هنر و ادبیات کلاسیک عنوان اثر تفکرات یک فرد خاص را مطرح نمی‌کند بلکه پرده از اسرار فلسفهٔ فکری یا بینش آفرینش‌گران، حامیان و بانیان اثر و حتی گاه تمایلات پنهان آنها را نشان می‌دهد. در برخی موارد نیز یکی از خصوصیات منحصربه‌فرد اثر همچون اندازه، رنگ و ... از سوی منتقدین و مخاطبین بیشتر مورد توجه قرارمی‌گیرد که در آن صورت عنوان اثر را رقم می‌زند.

در منابع تاریخی در خصوص نام مسجد کبود تبریز آمده است: میرزا محمدعلی مدرس تبریزی معروف به مدرس خیابانی در مورد عمارت مظفریه می‌نویسد: عمارت مظفریه همان است که میان هموطنان آذری زبان با نام گوی مسجد (Göy Məscid) و در نزد فارسی‌زبانان به مسجد کبود معروف و از بزرگ‌ترین بناهای ایران به‌شمار می‌رود(مدرس،۱۳۶۹: ۵۶). عنوان مسجد عنوان صریحی است که تنها به یکی از خصوصیات فرمی اثر یعنی رنگ کاشی‌ها می‌پردازد. در مطالعات فرهنگی و ادبی معاصر، عنوان یک اثر ادبی و هنری مورد مطالعه و بررسی، در شاخهٔ مستقلی به نام عنوان‌شناسی قرار گرفته است (میتراند، ۱۹۷۹: ۹۰). مرحوم سید جمال ترابی طباطبایی در کتاب مسجد کبود فیروزه اسلام، با تحسین از مقام و مرتبه غیر قابل رقابت هنری کاشی‌های این مسجد، معتقد است که شایسته است دستمریزاد بر معرق گران آن گفت «به دست‌هایی که یکبار برای همیشه شاهکاری آفریدند و به بنایی بی همتا روح دادند و جان بخشیدند و خشکیدند و برای ایجاد اثر مشابه تا ابد سترون گشتند»(ترابی طباطبایی ،۱۳۷۹: ۱). برای درک اهمیت این موضوع کافی است به این نکته توجه شود که شهرت این بنا برگرفته از رنگ کاشی‌های آن بوده تا آنجا که به نام «فیروزه اسلام»، در بین محققان نیز مشهور شده است.

بلر و بلوم در این خصوص می‌نویسند: «تنها بنای باقی مانده از پایتخت قراقویونلوها در تبریز مسجد کبود یا فیروزه اسلام است که نام خود را وامدار پوشش کاشیکاری عالی است» (بلر، بلوم،۱۳۸۱: ۶۴). همان‌طور که در پیرامتنیت ژنتی اشاره شد نام یا عنوان که یکی از انواع پیرامتن‌های درون متنی است، گویای حقایق، خصوصیات یا رویکرد خاصی در اثر است. در این خصوص اگر مسجد گوهرشاد، که از نظر زمانی

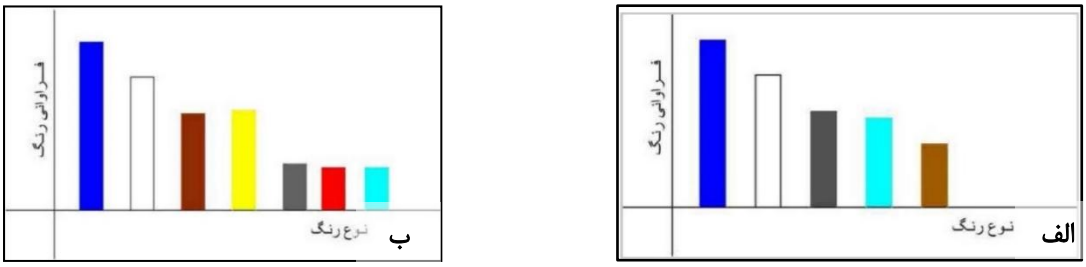
تاریخ ساخت آن هم‌زمان با مسجد کبود است، از لحاظ تنوع رنگ‌های به کار رفته در کاشی‌کاریها با هم مقایسه شوند، مشخص می‌شود که تنوع رنگی در مسجد گوهرشاد بیشتر است. در تصویر نمودار تنوع رنگی در کاشیکاری دو مسجد جهت مطالعه آسان‌تر آمده است.

تصویر شماره ۲- نمایی از مسجد گوهرشاد مشهد و تزئینات. مآخذ: Https://Mizboon.com

تصویر شماره ۳- نمایی از مسجد کبود تبریز و تزئینات. مآخذ: Https://Mizboon.com

تصویر شماره ۴- **الف.** نمودار ساختار رنگی کتیبه‌ها در مسجد کبود تبریز مأخذ: حسینی نیا و دیگران،۱۳۹۵: ۱۹۷. **ب.** نمودار ساختار رنگی کتیبه‌ها در مسجد گوهرشاد مأخذ:حسینی نیا و دیگران،۱۳۹۵: ۱۹۹.

مشاهده می‌شود که نام یا عنوان اثر مورد مطالعه در این جستار، که یک صفت وابسته به رنگ (کبود) است به عنوان یک پیرامتن درونی، به خوبی پالت رنگی به کار رفته در کتیبه‌ها را روشن می‌سازد. مسلماً انتخاب این نوع ترکیبات رنگی از سوی کاشی‌کاران دلایل خاص خود را داشته است که می‌تواند به اهمیت رنگ‌های به کار رفته نزد عارفان حروفیه مرتبط باشد.

در خصوص اطلاق نام دیگر این بنا(مسجد جهانشاه) باید کاربرد بقعه مسجد اشاره کرد: در پشت محراب قدیمی، اتاقی بزرگ با کفپوش و دیوارهای مرمرین وجود دارد که در انتها به سردابی کوچک ختم می‌شود. در این محل جهانشاه و همسرش خاتون جان‌بیگم که چند سال بعد از اتمام ساخت مسجد فوت و دفن شده‌اند. این بخش، خاکی و خالی است و گفته می‌شود بعد از زمین لرزه تبریز، هر چه در این بخش بوده حتی بخش هایی از مرمر تزئینی آن به تاراج رفته است (کارنگ،۱۳۷۵: ۲۸۱).

- سردر ورودی بنا و کتیبه‌های بیرونی

سردر بنا، همچون طرح روی جلد یک کتاب یا عنوان‌بندی آغاز یک فیلم، حاوی اطلاعات بسیار زیادی در خصوص اثر است. درمعماری، سردر بنا هم جزو شاکلهٔ اصلی بنا و متن اصلی محسوب می‌شود و هم آستانهٔ ورود به متن اصلی(صحن و محراب) است. از این جهت سردر

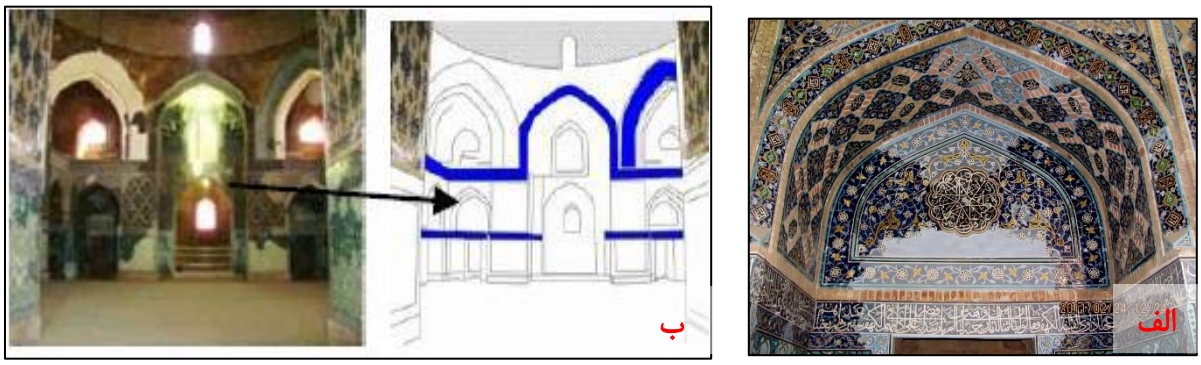
و کتیبه‌های بیرونی به عنوان یک وسیله و آستانه‌ای برای متن اصلی محسوب شده که نقش پیرامتن را ایفا می‌کنند. در واقع سردر و ورودی بنا یک متن جدا با نظام دلالتی مربوط به خود، درون متن اصلی (صحن و محراب) قرار گرفته است و از این رو هویتی جداگانه از اثر ندارد. این درست همان نگرانی ژنت از گسترهٔ کارکرد پیرامتن‌هاست. «در آخرین صفحات کتاب آستانه‌های خویش صراحتاً اشاره می‌کند که بحث پیرامون پیرامتن‌ها در واقع پیش از هر چیز بحث دربارهٔ خود متن است. وی از اینکه گسترهٔ پیرامتن‌ها را تا بدانجا باز کنیم که هر عنصری در آن جا بگیرد، به شدت ابراز نگرانی می‌کند و هشدار می‌دهد سلطه‌ای را که سالها امپراطوری متن بر دنیای نقد ادبی اعمال کرده بود، نباید این بار توسط پیرامتن اجرا شود. وی هویتی مستقل برای پیرامتن قائل نیست و تنها هنگامی وجود آنها را به رسمیت می‌شناسد که متنی در کار باشد» (قبادی و شکریان،۱۳۸۹: ۱۶۴). آنچه در شاهکارهای معماری دیده می‌شود این است که، نظام زبانی در آستانه‌ها همچون سردر و ورودی بناها در معماری اسلامی به طور مشخص با متن اصلی شباهت دارد و نوعی همگنی و یگانگی در اثر را موجب می‌شود؛ حتی در نظام نشانه‌ای نیز این همگنی به چشم می‌خورد و از این رو در شاهکارهای ادبی و هنری وابستگی بینامتنی بین اجزای مختلف اثر دیده می‌شود. در بنای مورد نظر، نوع سردر و به کارگیری قوسها، تاریخ ساخت و مسائل سبکی اثر را مشخص می‌کند. در این بنای تاریخی عصر ترکمانان، سردر عظیم و رو به آسمان نشان از سبک آذری بنا است. علاوه بر سازهٔ سردر، عناصردیگری همچون نقوش تزئینی و کتیبه‌ها که در حکم متن‌های نوشتاری به آن اضافه شده‌است، خود از اهمیت بسزایی برخوردار است.

از نظر ژنت یک متن از طریق بینامتنیت با یک متن دیگر مرتبط می‌باشد. در معماری اسلامی از مهم‌ترین نشانه‌ها در سردر و ورودی‌ها، کتیبه‌ها هستند. خوشنویسی درکتابت قرآن‌کریم در فرهنگ اسلامی، خود به عنوان یک متن مستقل، به عنوان یک بینامتن در متون دیگری همچون معماری و هنرهای کاربردی مورد استفاده قرار می‌گیرد و اطلاعات بسیاری در خصوص مذهب، عقاید و باورهای سازندگان و سفارش‌دهندگان اثر(متن) ارائه می‌دهد.«آیات و اسماء الهی به هنرمندانه‌ترین شکل در اجرای بنا به تصویر کشیده می‌شود؛ و خط آن هر یک دلیلی دارد، آنجا که کشیده می‌شود، دلیل بر اهمیت و گستردگی است و آنجا که کوچک می‌آید، دلیل بر کم اهمیت آن موضوع می‌باشد»(نیک زاده و سینائی، ۱۴۰۲: ۲۸). مسأله‌ای که در اینجا لازم است که بر اساس گفتهٔ ژنت در خصوص میزان استقلال پیرامتن‌ها، به آن پرداخته شود این است که، اگر کتیبه‌ها را بتوانیم در زمرهٔ پیرامتن درونی محسوب کنیم، در آن صورت در مطالعهٔ آنها نمی‌توان شخصیتی مستقل از متن اصلی برای آنها قائل شد. اولین نکته در خصوص کتیبه، اهمیت آن در خوانش متن اصلی است، در واقع جایگاه قرارگیری کتیبه به آن هویت می‌بخشد. همانگونه که گفته شد اهمیت پیرامتن به خاطر تسهیل در خوانش متن است. در معماری کتیبه ها هویت بنا را بیش از پیش مشخص می کنند و بر آن تاکید می کنند. در مسجد کبود تبریز دو نوع کتیبه در سردر وجود دارد. کتیبهٔ اول کتیبه‌ای است که با مراجعه به آن می‌توان اطلاعاتی علاوه بر کسب اطلاعات ظاهری در خصوص سال ساخت اثر، بانی اثر، هنرمندان، معمار و ناظر، مسائلی در خصوص جایگاه بنا نیز بدست آورد. این کتیبه به خط رقاع است و به سال ۸۷۰ قمری نصب شده است. این کتیبه و دیگرکتیبه‌های سردر مسجد به خط نعمت‌الله البواب است و نظارت بر ساخت آن با عزالدین‌بن ملک قاپوچی بوده است. متن کتیبه عبارت است از: هذه العمارهٔ المبارکهٔ المظفریه فی ایام سلطان جهانشاه بن قرا یوسف فی سنه سبعین و ثمانمائه کتبوه نعمت الله بن محمد بواب. از این کتیبه چنین برمی‌آید که این بنا یک بنای یادبود جهت پیروزی‌های جهانشاه امیر قراقویونلو بوده است (نخجوانی، ۱۳۲۷: ۱۷ و ۱۵).

در این مسجد کتیبه‌ها در سردر ورودی و ۸ پایه، به صورت آیات قرآنی (متن قرآنی) نقش مقدمهٔ ورود به متن اصلی را دارند. این کتیبه‌ها و مجموع سردر ورودی نخستین گام‌های دریافت معانی متن هستند و همچون دروازه‌ای هستند که مخاطب را در آستانهٔ ورود به دنیای متن قرار می‌دهد. به کارگیری آیات قرآنی در شاکلهٔ بنا علاوه بر اینکه نقش تقدس‌سازی و معرفی بنا به عنوان یک معماری اسلامی، را برعهده دارند، با توجه به انتخاب آیات خاصی از قرآن کریم به نظر می‌رسد، وظیفهٔ کارکردی دیگری نیز به عهده دارند که مقدمهٔ کارکرد متن اصلی است. در واقع حضور کتیبه‌های قرآنی در سر در مساجد آن هم با مضامین تذکر و یادآوری در برپایی نماز و زکات تنها به جهت تقدس‌زایی نیست و به نوعی در ایجاد حضور قلب و آمادگی مؤمن جهت ورود به صحن اصلی مسجد و خروج از آن را به عهده دارند. درب، اساساً گذرگاهی برای ورود از جهانی به جهان دیگر است؛ همانطور که مؤمن جهت ورود به نماز، مقدمات آن را که شامل لباس، بدن تطهیر شده، وضو و ایستادن به جهت مناسب(قبله) را فراهم می‌آورد؛ ورود به خانه خدا هم ملزوماتی دارد از آن جمله حضور قلب و آمادگی ذهنی و قلبی است. از این منظر سردر مسجد با فرم خاص محراب‌گونه و کتیبه‌های قرآنی‌اش نقش مقدمه در متن اصلی را به عهده دارد که با فرم و فضای داخلی مسجد کاملاً مطابقت دارد. متن کتیبهٔ اصلی پیرامون نمای ورودی عبارت است از: انما یعمر مساجد الله من أمن بالله والیوم الاخر و اقام الصلاهٔ و آتی الزکاهٔ و لم یخشی الا االه فعسی اولیک ان یکونوا من المهتدین(توبه ۱۸) ترجمه این آیهٔ شریف عبارت است از: مساجد خدا را تنها کسانی باید آباد کنند که به خدا و روز قیامت ایمان دارند و نماز را به پا داشته، زکات می‌پردازند و جز از خدا نمی‌ترسند. امید است که آنان از رهیافتگان باشند. تفسیر حجت‌الاسلام قرائتی از این آیه نشانگر این است که این آیه خصوصیات متولیان و سازندگان مساجد را نشانه رفته است.«مساجد پایگاه مهّم عبادی و اجتماعی مسلمانان است؛ بنابراین، متولّیان آن باید صالح و پاک باشند، برنامه‌هایش سازنده و تربیت

کننده، بودجه‌اش مشروع و حلال باشد و مسجدیان اهل تقوا و خدایی و مورد تکریم؛ وگرنه اگر سازندگان مساجد، جبّاران و سلاطین باشند و پیش‌نمازان، افراد بی‌سواد و ترسو و خادمان نیز وارفتگان بی‌حال، طبعاً مساجد از هدف اصلی خود که آبادی معنوی است، دور خواهند ماند» (قرائتی، ۱۳۸۳: ۳۹۳). ذکر این آیهٔ شریف در سر در ورودی گواهی و شهادت متولیان به نمازگذاران در حقانیت خویش بوده است[۵].

کتیبه داخلی بنا: از آنجا که کتیبه‌های داخلی بنای مسجد کبود تبریز توسط کاشیکاران انجام شده است، و از سوی دیگر به فرم و شاکلهٔ اصلی بنا افزوده شده است، حکم پیرامتن‌های مؤلفی و ناشری را ایفا می‌کنند. با مراجعه به نقوش و خصوصاً کتیبه‌های داخلی بنا می‌توان به تفکرات بانیان و سازندگان (مؤلفان) اثر پی‌برد. کتیبه‌های مسجد کبود در شیوهٔ نگارش متنوع (نسخ، ثلث، کوفی ساده و تزیینی، رقاع و ریحان) بوده و شامل آیات قرآنی، اسما و صفات خداوند، ادعیه و کتیبه‌هایی با مضامین ستایش پیامبر و امامان شیعه هستند. مهم‌ترین آیات قرآن که کل سوره برای کتیبه نگاری انتخاب شده است عبارتند از: کهف، حمد، توحید، کوثر، در بقیه سوره‌ها از یک یا چند آیه استفاده شده است، ۱۱سوره به کاررفته در مسجد کبود تبریز از سوره‌هایی هستند که با حروف مقطعه[۶] آغاز می‌شوند. این سوره‌ها عبارتند از: بقره، آل عمران، یونس، یوسف، اعراف، حجر، طه، ابراهیم، هود، قصاص و رعد. این حروف بعد از حذف کرارات آن ۱۴حرف هستند(جوادی آملی،۶۳). این حروف را در عبارت « صِراط علیٌّ حق نُمْسِکُهُ » به معنای «راه علی حق است ما به آن چنگ می‌زنیم» یا «علی صراط حق نمسکه» یا «علی حق، نمسک صراطه» گردآوری کرده‌اند و اهل سنت نیز می‌توانند برای تأیید راه خود با همین حروف جملاتی مانند «صریح طریقک مع السنه»را بسازند؛ یعنی، راه و روش تو در صورت هماهنگی با سنت (برداشت خاص اهل سنت از اسلام) صحیح است. یکی از مهم‌ترین برداشت‌ها از کثرت به‌کارگیری سوره‌هایی که با حروف مقطعه آغاز می‌شوند، ارتباط بانیان این مسجد با فرقهٔ حروفیه است که در عصر تیموری به عنوان یک نهضت صوفی–شیعی رواج یافت[۷]. اهمیت به کارگیری حروف مقطعه ارتباط بانیان اثر با فرقهٔ حروفیه را، تأیید و تأکید می‌کند. از این دیدگاه توجه به کتیبه پرده از اسرار پنهانی برمی‌دارد که از آن طریق می‌توان فرضیات پوچی چون طرد شدن مسجد از سوی شیعیان را، کاملاً رد کند.

تصویر شماره ۵–**الف:** سردر ورودی مسجدکبودتبریز. مأخذ: Https://www.farsnews.ir **ب.** محراب و جایگاه کتیبه‌های آن. مأخذ: حسینی‌نیا و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۹۶.

تصویر . کتیبه سردر مسجدکبود تبریز

جدول ۱- موقعیت قرارگیری و نوع سوره‌های به کاررفته در فضای داخلی مسجد کبود تبریز. مأخذ: حسینی‌نیا و دیگران،۱۳۹۵: ۲۰۲

نام سوره	شمار آیات و مکان آنها	نام سوره	شمار آیات و مکان آنها
آیت الکرسی	بر فراز درب ورودی محراب اصلی	طه	آیات ۸ و ۱۴ در پایهٔ سلام
حمد	در پایهٔ معروف به حمد این سوره کامل آمده است.	نساء	۸۱ در پایهٔ توکل، ۷۱ در پایهٔ تسبیح و ۷۷ در پایهٔ دعا
توحید	در پایهٔ معروف به توحید این سوره به صورت کامل آمده است.	اسراء	آیهٔ ۶۵ در پایهٔ توکل
بقره	۲۸۵ در پایهٔ رسالت	انعام	آیهٔ ۱۰۰ در پایهٔ تسبیح، آیهٔ ۱ در پایهٔ حمد، آیات ۵۴ و ۱۲۷ در پایهٔ سلام
آل عمران	آیات ۱۵۹و ۱۶۰ در پایهٔ توکل و آیهٔ ۱۹۱ در پایهٔ تبیح	ابراهیم	آیهٔ ۱۱ در پایهٔ توکل و آیهٔ ۴۱ در پایهٔ دعا
مائده	آیهٔ ۱۱ در پایهٔ توکل	نحل	آیهٔ ۹۹ در پایهٔ توکل
اعراف	۱۴۳ در پایهٔ تسبیح و۴۳ در پایهٔ حمد و ۱۵۱ در پایهٔ دعا	یونس	آیهٔ ۱۸ در پایهٔ تسبیح و آیهٔ ۲۵ در پایهٔ سلام
انفال	آیات ۲، ۴۹ و ۶۱ در پایهٔ توکل	یوسف	آیهٔ ۱۰۸ در پایهٔ تسبیح
توبه	آیهٔ ۳۱ در پایهٔ تسبیح	صافات	آیهٔ ۱۸۰ در پایهٔ تسبیح
کهف	بخش اصلی کمره میانی مسجد از شرق تا غرب محراب		

اگر ارتباط موضوعی سوره‌های منتخب در مسجد کبود همچون سورهٔ حمد و طه که از اهمیت خاصی نزد حروفیه برخوردار است(آژند، ۱۳۸۹: ۵۹ و ۶۱) به فرقهٔ حروفیهٔ سخت و به نظر انتزاعی باشد؛ اما وجود اشعاری از بزرگان و مؤسسان این فرقه در مسجد کبود تمام شک‌ها را برطرف می‌سازد. علاوه بر فضل‌الله نعیمی استرآبادی که مؤسس جنبش و فرقهٔ حروفیه بود(صفا،۱۳۶۸) دو تن از شاگردانش بیش از دیگران معروف بودند، اول علی‌الاعلی که لقب«خلیفه‌الله» داشت و داماد فضل بود(آژند،۱۳۶۹: ۱۷۵). و دیگری عمادالدین نسیمی است که بعد از فضل‌الله بزرگترین رهبر فرقهٔ حروفیه محسوب می‌شود. در مسجد کبود اشعاری از نسیمی دیده می‌شود.

جهان با خیالت عشق می‌بازند وگر روزی — براندازی نقاب الله تا چه باشد(همان: ۱۳۱).
رفته از تاریخ هجرت ذال و صاد و واو — قل کفی بالله یعنی فضل یزدان شد شهید(همان:۱۳۳).

یا اشعاری از فضل‌الله نعیمی که در مدح حضرت علی در دیوان وی آمده است:

موصوف صفات قل هوالله علیست — در عالم معرفت شهنشاه علیست.....(همان).

- پیرامتن‌های بیرونی

دستهٔ دوم پیرامتن‌ها، متون خارج از متن مورد نظر همچون مصاحبه‌ها، پیشکش‌ها، آگهی‌های تبلیغاتی و نقد و نظرهای منتقدان را در بر می‌گیرد. در خصوص هنرهای بصری، تجسمی و معماری پیرامتن‌های بیرونی گاه اطلاعات کامل‌تری نسبت به پیرامتن‌های درونی در خصوص متن اصلی ارائه می‌دهند. یکی از پیرامتن‌های بیرونی مسجد کبود تبریز وقفنامه‌ای است که توسط حاکم تبریز در سال ۱۲۶۵ خریداری و به خزانه سلطنی اهدا شد. بر اساس نوشته مرحوم محمد جواد مشکور این وقفنامه به تأیید فقیه و عالم زمان شیخ نجم الدین اسکویی رسیده است. در ابتدای این وقفنامه آمده است خود خاتون‌جان خاتون معروف به بیگم، بنت صاحب‌الاعظم غیاث‌الملة والدین، امر فرمود که بقعه‌ای را که مشتمل بر ابواب خیرات و مبرات باشد، بنا کند و این بقعه در بیرون شهر تبریز در دروازه ساخته شد ... و آن عمارتی عالی‌بنیان است و مشتمل بر مسجد و قبه گنبد که در باغی پر گل و ریحان قرار گرفته و اطاق‌های گنبدی که بر دهانه آن ساخته و دو حوضی که زیر آن قبه است، وقف بر جمیع مسلمین کرده است(مشکور،۱۳۵۴: ۶۵۶). با مراجعه به این وقفنامه به عنوان یک پیرامتن بیرونی می‌توان در خصوص

موقعیت قرارگیری مسجد و جایگاه آن نزد خانوادهی سلطنتی اطلاعات کاملی کسب کرد. مسجد کبود در میان باغات و عمارات بسیاری قرار داشته، از جمله باغ فقاعین، باغ پهلوان پیری‌کیان و عمارات دیگری که ذکر همه در وقفنامه آمده است. متون تاریخی و سفرنامه‌ها نیز گروه دیگری از پیرامتن‌ها هستند که اطلاعاتی در خصوص متن ارائه می‌دهند. تاورنیه، شاردن، فرد ریچاردز و مادام دیولافوا نیز توصیفاتی از موقعیت و وضعیت مسجد ارائه داده‌اند که بیشتر به زمان بازدید آنها از بنا مربوط می‌شود. اسناد تصویری نیز یکی از پیرامتن‌های با اهمیت در خصوص ابنیهٔ تاریخی به عنوان یک متن محسوب می‌شوند.گاه با مراجعه به تصاویر به جای مانده از یک اثر تاریخی می‌توان موقعیت آن اثر را در زمان خاصی مورد مطالعه و کنکاش قرار داد. وجود ابنیهٔ دیگر در کنار متن اصلی اطلاعات مهمی در خصوص کارکرد اثر ارائه خواهد داد.

قدیمی‌ترین سند تصویری که از وضعیت معماری مسجد کبود در دست می‌باشد، تصویر نقاشی مربوط به نقاش اهل کشور ترکیه عثمانی است که در دوره صفویه به همراه لشکر عثمانی به ایران سفر کرده و شرح بازدیدهای خود را از لشکر عثمانی در قالب تصویر ارائه نموده که به‌نام مینیاتور مطراقچی مشهور است و در کتاب بیان المنازل که بخشی از کتاب تاریخ عثمان است، ارائه شده است و اصل آن در حال حاضر در موزه توپ قاپ سرای استانبول نگهداری می‌گردد. در گوشه بالای سمت راست نقاشی بنایی با گنبد و مناره‌هایی برافراشته دیده می‌شود. تصویر شماره۴ رودخانه یا جوی آبی از جلوی درب ورودی آن می‌گذرد و در پشت آن درختانی دیده می‌شوند. این قدیمی‌ترین تصویری است که از مسجد کبود موجود می‌باشد. در کنار این تصویر، درطرح ترسیمی شاردن از تبریز نیز مسجد کبود به صورت گنبد و تک مناره درمیان اشکالی به شکل درختان مشاهده می‌شود که در گوشه چپ منتهاالیه تصویر شهر دیده می‌شود.

تصویر شماره۴- موقعیت مسجد کبود تبریز در نقاشی از نصوح مطراقچی[۸] مأخذ: آجرلو و مظهری، ۱۴۰۲: ۴۲.

۵- نتیجه‌گیری

بر اساس پژوهش انجام شده، پیرامتن‌ها علاوه بر اینکه دروازهٔ ورود به متن هستند، از عوامل مؤثر در خوانش صحیح متن و گاه جذب مخاطب می‌باشند. در بررسی مناسبات یک متن و شبکه‌هایی که متن معنای خود را از آنها دریافت می‌کند، پیرامتن‌ها عناصری هستند که خوانندگان را جهت‌دهی می‌کنند. ژرار ژنت با رویکرد متن محور به اهمیت خوانش و فهم متن از طریق پیرامتن‌ها پرداخته و همواره تأکید می‌کند که اهمیت پیرامتن‌ها به خاطر وجود متن است. وی هویت مستقلی برای پیرامتن‌ها قائل نیست و تنها هنگامی وجود آنها را به رسمیت می‌شناسد که متنی در کار باشد تا از طریق پیرامتن‌ها معنای متن به مخاطب منتقل شود. از این منظر و با توجه به سؤال مقاله حاضر که آیا پیرامتن‌ها را می‌توان در آثار معماری نیز جستجو کرد و اساساً مهم‌ترین پیرامتن‌ها در معماری مسجد کبود تبریز کدام هستند؟ می‌توان ادعا کرد: **الف.** سردر و کتیبه‌های بیرونی مسجد کبود تبریز، آستانه‌ای برای متن اصلی محسوب شده که نقش پیرامتن را ایفا می‌کنند، هویتی جداگانه از متن اصلی (صحن و محراب) ندارند و حتی نوعی همگنی و یگانگی در اثر را موجب می‌شوند. کتیبه سردر یکی از کتیبه‌های بیرونی است و نشان از آن دارد که بنای مورد نظر، یک بنای یادبود جهت پیروزی‌های جهانشاه است. همچنین حضور کتیبه‌های قرآنی در سردر مسجد آن هم با مضامین تذکر و یادآوری در برپایی نماز و زکات تنها به جهت تقدس‌زایی نیست؛ بلکه نقش حضور قلب و آمادگی مؤمن جهت ورود به صحن اصلی مسجد و خروج از آن را ایفا می‌کند. **ب.** کثرت سوره‌های به کار رفته در کتیبه‌های داخلی بنا، حکم پیرامتن‌های مؤلفی را ایفا می‌کند. رنگ آبی لاجورد تا فیروزه ای و ۱۱سوره به کاررفته در مسجد کبود تبریز که با حروف مقطعه آغاز می‌شوند، اهمیت به کارگیری حروف مقطعه و ارتباط بانیان اثر با فرقهٔ حروفیه را، تأیید و تأکید می‌کند و **ج.** یکی دیگر از پیرامتن‌های بیرونی مسجد کبود تبریز وقفنامه‌ای است که توسط حاکم تبریز در سال ۱۲۶۵ خریداری و به خزانه سلطنتی اهدا شد. مینیاتور مطراقچی و طرح ترسیمی شاردن از تبریز و مسجد کبود داخل آن، از جمله اسناد تصویری است که یکی از پیرامتن‌های با اهمیت دیگر در خصوص ابنیهٔ تاریخی به عنوان یک متن محسوب می‌شوند.

در نهایت نقش کتیبه‌ها در آثار هنرهای اسلامی، و به طور مثال در معماری که مدنظر این پژوهش بود، می‌تواند به عنوان یک پیرامتن عمل کرده و اطلاعات مهمی در خصوص متن اصلی به مخاطب انتقال دهد. در واقع مخاطب این کتیبه‌ها باید همواره این مسأله را مد نظر داشته باشد که این کتیبه بر یک اثر معماری در موقعیت مکانی و زمانی خاصی نگاشته شده است(نه به طور مثال بر یک ظرف سفالین) و معنایی که قصد انتقال آن را دارد بدون شک به موقعیت، گونهٔ اثر و تاریخ اجتماعی اثر(متن)مرتبط است. از این دیدگاه در معماری مسجد کبود، کتیبه‌های نصب شده در سردر و فضای بیرونی نقش مقدمه و آستانهٔ ورود به متن اصلی را ایفا می‌کنند،کتیبه‌های درونی، اسرار عقاید و مذهب بانیان و سازندگان صوفی مسلک پیروی فرقهٔ شیعی حروفیه را در عصری که گرایش غالب تسنن بوده است را، فاش می‌کنند.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

در مطالعه حاضر فرم‌های رضایت نامه آگاهانه توسط تمامی آزمودنی‌ها تکمیل شد.

حامی مالی

هزینه‌های مطالعه حاضر توسط نویسندگان مقاله تأمین شد.

مشارکت نویسندگان

طراحی و ایده پردازی: بهاره براتی؛ روش شناسی و تحلیل داده‌ها: بهاره براتی، افسانه قانی؛ نظارت و نگارش نهایی: افسانه قانی، بهاره براتی

تعارض منافع

بنابر اظهار نویسندگان مقاله حاضر فاقد هرگونه تعارض منافع بوده است.

پی‌نوشتها

۱-Gerard Genette
۲-Paratexte
۳-Intertextuality
۴-Julia Kristeva

۵- تولیت و تعمیر مسجد شرایطی دارد : از جهت اعتقادی، ایمان به مبدأ و معاد. «آمَنَ بِاللَّهِ وَ الْیَوْمِ الْآخِرِ» از نظر عملی، برپا داشتن نماز وپرداخت زکات. «أَقامَ الصَّلاةَ وَ آتَی الزَّکاةَ» از جهت روحی، شجاعت و نفوذناپذیری. «لَمْ یَخْشَ إِلَّا اللَّه» اگر متولّی مسجد، شجاع باشد، مسجد نیز کانون حرکت‌های ضدّ ظلم خواهد بود.وظیفه‌ی متولّیان مساجد و تعمیرکنندگان آنها، رسیدگی به محرومان است .إِنَّما یَعْمُرُ ... آتَی الزَّکاةَ . ایمان از عمل جدا نیست، «آمَنَ ... وَ أَقامَ» نماز از زکات جدا نیست، «أَقامَ الصَّلاةَ وَ آتَی الزَّکاةَ» و مسجد از انقلاب جدا نیست. «مَساجِدَ اللَّه ... وَ لَمْ یَخْشَ« . با وجود ایمان، عمل صالح، نماز، زکات و شجاعت، باز هم مغرور نشویم، هنوز خطر انحراف وجو دارد. «فَعَسی أُولئِکَ أَنْ یَکُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِینَ»(قرائتی،۱۳۸۳، ۳۹۳).

۶- حروف مقطعه عبارتند ازالمص –الر، المر –الر –کهیعص –طه – طسام– طس –طسم –الم – الم – الم – الم –یاس – ص –حام – حام – حمعسق –حم –حم حم – حم– ق– ن.

۷- جنبش حروفیه در زمان تیمور به رهبری «فضل‌الله نعیمی استرآبادی» شکل گرفت.« حروفیه قبل از قرن هشتم به صورت گروهی سازمان یافته نبودند؛ اما بیشترِ اصول اعتقادی آنها در باور عرفای پیشین وجود داشت و در بین صوفیه تبلیغ می‌شد؛ تا اینکه در نیمه دوم قرن هشتم، فضل‌الله استرآبادی آن را به صورت گروهی منسجم درآورد.

و حاکمان وقت را به خطر انداخت. «علت اشتهار او به حروفی این است که او هر یک از سی‌ودو حرف الفبای فارسی را جلوه‌ای از جلوات وجود شمرده و اجتماع و یا ترکیب هرچند از آنها را منشأ صورت و هیولا و پیدایی وجود جسمانی اشیا دانسته است»(صفا، ۱۳۶۸: ۴/ ۶۲ در گراوند و شهبازی،۱۳۹۱)و اساس جهان‌بینی حروفیه این است که انسان مظهر و صورت مجسم خداوند است (طبری،۱۳۴۸: ۳۳۱ در گراوند، ۳۳۰).

۸- نصوح افندی مطراقچی از مردان همراه سلطان سلیم و سلطان سلیمان عثمانی است که ضمن داشتن علوم مختلف هنرمند چیره دستی نیز به شمار می رفت.در دوران لشکرکشی سلطان سلیمان به غرب ایران وی همراه با سلطان بوده و منازل را در مسیر خود ترسیم می نموده است.مجموعه یادداشت ها و نقاشی های نصوح مطراقچی در این سفر و همراهی با لشکر عثمانی در کتاب "بیان منازل " آمده است .نسخه‌ای از بیان منازل، که در کتابخانه مرکزی دانشگاه استانبول نگهداری می‌شود نسخه‌ای ۱۰۹ برگی(۲۱۸ صفحه‌ای) با قطع ۲۳۰ × ۳۱۵ میلی‌متر و ۱۳۲ صفحه از آن مصور است. ۲۷ صفحه از صفحات مصور دربرگیرنده ۵۴ طرح از منازلی است که داخل مرزهای ایران قرار دارند.

منابع

آژند، یعقوب (۱۳۶۹). *حروفیه در تاریخ*. تهران: نشر نی.

آلن، گراهام (۱۳۸۵). *بینامتنیت*. ترجمهٔ پیام یزدان‌جو، تهران: نشر مرکز.

بلر، شیلا؛ ام بلوم، جاناتان (۱۳۸۱). *هنر و معماری اسلامی*. ترجمه اردشیر اشراقی، تهران: انتشارات سروش.

ترابی طباطبایی، سیدجمال (۱۳۷۹). *مسجد کبود فیروزه اسلام*. تبریز: مهدآزادی.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹). *قرآن در قرآن*. قم: انتشارات دارالحدیث.

حسینی‌نیا، سیدمهدی؛ امیر، بهرامی؛ نوید، علی؛ حیدری، مهدی (۱۳۹۵). مقایسه کتیبه‌نگاری دو مسجد: گوهرشاد و کبود. *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، ۶ (۱۱)، ۲۰۶-۱۹۱.

عبدالعلی، کارنگ (۱۳۷۴). *آثار و ابنیه تاریخی شهرستان تبریز*. تبریز: انتشارات راستی نو.

قبادی، مطهره؛ شکریان، جواد (۱۳۸۹). بررسی موضوع پیرامتن با تکی بر سه گانهٔ نیویورکی و ترجمه‌های فارسی و فرانسه. *نشریهٔ نقد زبان و ادبیات خارجی*، ۲ (۵)، ۱۶۵-۱۵۱.

قرائتی، محسن (۱۳۸۳). *تفسیر نور*. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.

گراوند، علی؛ شهبازی، فتحعلی (۱۳۹۱). نگاهی به آراء و عقاید و زمینه‌های بروز فرقهٔ حروفیه. *نشریهٔ هفت آسمان*، ۱۴ (۵۵)،۴۳-۲۵.

مشکور، محمدجواد (۱۳۷۵). برخی از مساجد معمور تبریز. *معارف اسلامی*، ۱۲، ۴۷-۳۶.

آجرلو، بهرام؛ مطهری، روژین (۱۴۰۲). بازآفرینی مجموعه مسجد علی‌شاه تبریزی بر پایه کاوش‌های باستان‌شناختی و نگاره‌های سفرنامه‌های تاریخی. *نشریه باغ نظر*، ۲۰ (۱۲۶)، ۴۸-۳۵.

مدرس، محمدعلی (۱۳۶۴). *ریحانه الادب فی تراجم المعروفین بالکنیه او اللقب*. تهران: خیام.

نامورمطلق، بهمن (۱۳۸۶). ترامتنیت مطالعهٔ روابط یک متن با دیگر متن‌ها. *پژوهشنامه علوم انسانی*، ۵۶، ۹۸-۸۳.

نامورمطلق، بهمن (۱۳۹۵). *بینامتنیت، از ساختارگرایی تا پسامدرنیسم: نظریه‌ها و کاربردها*. تهران: نشر سخن.

نخجوانی، حاجی حسین‌آقا (۱۳۲۷). مسجد کبود تبریز یا عمارت مظفریه. *نشریه زبان و ادب فارسی*، ۱ (۳)، ۲۰-۱۱.

نیک‌زاده، حمید؛ سینائی، بهداد (۱۴۰۲). بررسی تأثیر شاخصه‌های معماری اسلامی بر ارزش‌های تعالی‌بخش انسان. *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۵ (۳)، ۳۳-۲۱.

Allen, G. (2000). *Intertextuality*. London and New York: Routledge.

Alworth, D. J. (2018). Paratextual Art. *ELH*, *85*(4), 1123-1148.

Genette, G. & Amy G. McIntosh (1998). The Proustian Aratext. *SubStance*. 17 (2).

Genette, Gérard. (1987). *Seuils*. Paris: Seuil.

Maclean, M. (1991). Pretexts and paratexts: The art of the peripheral. *New literary history*, *22*(2), 273-279.

Mitterand, H. (1979). Les titres dans les romans de Guy des Cars. in *Sociocritique*. Paris: Nathan.

Pellatt, V. (2013). *Text, Extratext, Metatext and Paratext*. New York: Cambridge University Press.